

СЛОБОДАРСКЕ ТРАДИЦИЈЕ

ПОЗНАНСТВО С ЧАЧАНСКИМ КРАЈЕМ

Чачански округ, односно територију коју, овом приликом, називамо „чачански крај“, сачињавала су, уочи другог светског рата, четири среза: драгачевски, љубићки, таковски и трнавски (са градом Чачком). Данас су ово, са незнатним променама, општине Чачак, Горњи Милановац и Лучани. Ради се о насељима која се простиру на површини од 3.016 квадратних километара, на којој је 1931. године живело 129.718, а 1945. године 160.807 становника.¹

Ово подручје „покривао“ је својим политичким деловањем, уочи другог светског рата и у периоду од 1941. до 1945. године, Окружни комитет Комунистичке партије Југославије за Чачак. На њему је, устаничке 1941. године, формиран Чачански народноослободилачки партизански одред „Др Драгиша Мишовић“ — да би борбеним дејствима стварао слободну територију и дао значајан допринос коначној победи над фашистичким окупатором и домаћим издајницима у току величанственог народноослободилачког рата и револуције народа и народности Југославије.

БУРНА СЛОБОДАРСКА ПРОШЛОСТ

Овај део Србије има бурну политичку, економску и културну прошлост. Био је поприште значајних догађаја и појава, који су утицали и на мењање токова историје, али и колевка личности које су тим збивањима давале свој особен печат.

Судећи по остацима материјалне културе и писаним споменицима, на овом простору живот је у континууму трајао од праисторије до данас. Из праисторије су насеља и некрополе, међу којима изузетно место имају илирске кнежевске хумке у Атеници код Чачка и драгачевским Пилатовићима, са предметима који потврђују везе житеља овог краја са античким светом. Читав низ налаза потврђује доба римске доминације овим делом Србије: кастели и стеле у Драгачеву, Јездини и Придворици, римске терме у Чачку и Бељини, остаци насеља и рудника на Руднику.

После Римљана, овим крајем уирављала је Византија, да би га, од VII века, населили Словени.

Утврђење на месту данашњег Чачка помиње се у другој половини XII века под именом Градац, који је био седиште жупана Страцимира, брата Стевана Немање. Жупан Страцимир управљао је земљама у ширем захвату слива Западне Мораве и подигао цркву градачку. „Грчка“ и „маџарска“ гробља, расута по овом делу Србије,

несумњиво потврђују бројност људских насеља у даљој прошлости и у време српске средњовековне државности.

Историјски записи, народне песме и легенде упућују на учешће ратника из овог дела Србије у боју на Косову 1389. године. Он је, иначе, 1458/59. године потпао, заједно са осталим деловима српске деспотовине, под турску власт. Уместо жупа Бјелице, Властељице, Рудничке и Островичке, Црне Горе и Мораве, Турци су, нешто касније, образовали своје административне јединице, заводећи сопствени управни систем. У сачуваним дефтерима из 1476. и каснијих година види се да су тада постојала, чак и са готово истоветним називима, скоро сва данашња већа насеља. Ово потврђују и путописци, нарочито турски.

У току аустријско-турских ратова на овом подручју вођене су велике битке. Према одредбама мира у Пожаревцу 1718. године, северни део Србије, све до Западне Мораве, закључно с Чачком, потпао је под власт Аустрије, да би га Турска поново повратила 1738. године. Карађорђеви ратници ослободили су ову територију у првој устаничкој години. После слома првог српског устанка Турци су завели страховит терор, чија је логична последица Хаџи-Проданова буна из 1814. године у Трнави. Њен талас захватио је и Драгачево, а делом и подручје Такова. Наредне године избио је други српски устанак, на чијем челу се налазио Милош Обреновић. Назван је и „таковским“, јер је одлука о борби за слободу донесена у Такову. Централни догађај другог српског устанка била је битка на Чачку 1815. године, са бојем на Љубићу, у коме је погинуо и легендарни тобџија Танаско Рајић. Бежећи из Чачка према Сјеници, Турци су тада страховито потучени у Драгачеву, нарочито у Ртарима.

Цео XIX век протекао је у овом делу Србије у бурним догађајима. Избијале су буне: 1825. у Чачку против турског гарнизона и нове српске власти, 1841. у Церови и суседним драгачевским селима против изабљивања и великих намета, затим 1893. године у Гораџићима, где је, бранећи своју општинску самоуправу, погинуло 18 сељака. Вођени су и ослободилачки ратови од 1876. до 1878. године: Јавор, југоисточна Србија. Неуспешан је био освајачки рат против Бугара 1885. године, у коме су, такође, учествовали ратници овог краја. Своје незадовољство и неслагање с аутократским режимима последњих Обреновића људи овог дела Србије изражавали су и одметањем у хајдучке дружине, које дуго нису могле да буду искореване.

У вихорима ослободилачких ратова од 1912. до 1918. године, када је Србија изгубила више од трећине својих становника, погинуло је, широм Балкана, и преко 8.000 ратника из чачанског краја.

Данашње становништво Чачка и околине у огромној већини је досељеничко. Овај крај населили су дошљаци, углавном из Херцеговине, Црне Горе и Санџака, а делом и са Косова и из Македоније. Најбурнија досељавања била су крајем XVII, у XVIII и XIX веку. Ради се о људима познатим по радишности и поштењу, по ратничким врлинама и слободарству, који су долазили до пуног изражаја управо онда када је требало бранити слободу или се за њу борити против освајача и тирана.

РАДНИЧКА КЛАСА НА ИСТОРИЈСКОЈ ПОЗОРНИЦИ

У предговору књиге „Раднички покрет у чачанском крају“ записано је:

„Од Светозара Марковића до данас, социјалистичке идеје и марксистичка мисао нису, на овом подручју, имали само бројне ггриврженике, већ и ватрене пропагаторе, истинске носиоце и борце, осведочене мислиоце и истакнуте теоретичаре, надахнуте ствараоце и доследне револуционаре, који су се непрекидно калили у ватри револуционарних гибан>а. Они су, својом политичком активношћу и револуционарним делом, доказивали да су управо она снага која је, све до коначног ослобођења наше земље после величанственог народнослободилачког рата и револуције од 1941. до 1945. године, дијалектички знала да објашњава противуречности капитализма и грађанског друштва и, истовремено, указује на праве могућности борбе за нове политичке, друштвене и економске односе, непрекидно учествујући у њој“.²

Радничку класу Чачка крајем XIX века чинили су еснафски радници; у Горњем Милановцу — такође, док је у Гучи било мало занатлија. Сви они су били неорганизовани и изабљивани од еснафлија и послодаваца. Да би утицали на какву-такву социјалну сигурност своје класе, радници Чачка основали су 1898. године „Друштво за помагање у случају болести и смрти“, а касније и касу за пружање помоћи угроженим. Ово је био почетак организованог политичког рада. Већ 1902. године радници, калфе и шегрти из опанчарских радњи успели су, после штрајка, да им се смањи радно време на 16, а потом и 14 часова дневно. Веома важан датум у радничком покрету Чачка представља оснивање Чачанског радничког друштва 1903. године. Наредне године основана је у овој вароши и организација Српске социјалдемократске партије, чији је председник био обућар Милета Ђурчић. Њене просторије налазиле су се тамо где је данас зграда Скупштине општине. Над њима се вијорила црвена застава са три симболичне осмице: осам часова рада, осам часова културно-просветног уздизања, осам часова одмора. Године 1905. формирано је и Радничко културно-уметничко друштво „Абрашевић“. Напредни чачански радници и сељаци из околине Чачка основали су у Атеници и комуну „Свест“, коју су противници називали „Црвени баук“. Социјалиста Велисав Јањић из Атенице дао је своју земљу у комуни, али се она није дуго одржала. Чачански опанчари, обућари, абације, металци и друге занатлије најрадије су се окупљали у „Абрашевићу“, чији је хор, не само на прославама 1. маја — Међународног празника рада, певао „Марсељезу“ и друге револуционарне песме, које су узнемиравале режим и послодавце. Са мањим прекидима у току ратова и забрана, хор, рецитатори, драмска секција и оркестар „Абрашевића“ су све до 1941. године били трибина на-јнапреднијих људи. На прославама 1. маја окупљало се сваке године све више радника. Примера ради, 1904. било их је у Чачку 70, а 1912. године — 600. Српска социјалдемократска партија настојала је да помогне радницима у образовању и борби за њихова права. Уз њену помоћ, почетком XX века у Чачку су формиран и пододбори синдиката, који су организовали и водили штрајкове, најпре опанчарских и абацијских радника. За време изградње пута, хидро-

електране и пруге кроз Овчарско-кабларску клисуру, између и 1909. године, организован је низ штрајкова, јер су радници захтевали подношљивије услове рада, краће радно време и веће наднице. Руководство ССДП је, веома рано, још 1905. године, основало у Чачку Партијску вечерњу школу, а формирана је, потом, и радничка књижница и читаоница, у којој се, поред осталог, на читање могао добити и „Комунистички манифест“. Да би се ослобађали експлоатације, чачански радници су настојали да се организују у задруге. Тако је настала, 1910. године, „Прва обућарска задруга“, на чијем челу је био Милета Ћурчић. Радници су у задругу унели свој инвентар и алат. Руководство радничког покрета нарочито се ангажовало на уздизању своје омладине (шегрта), која је брутално експлоатисана од послодаваца. Ови млади људи су учествовали и у штрајковима. Касније, у ратовима од 1912. до 1918. године учествовао је и велики број чачанских радника. Многи су у тим вихорима изгубили и своје животе, а међу првима и Милета Ћурчић, који се до тада налазио на челу чачанске партијске организације и организације синдиката.³

У Горњем Милановцу је 1893. године основана Занатлијско-радничка задруга. Овде је велику популарност уживао социјалистички трибун Васа Пелагић, који је 1890. године у чачанском крају био и посланички кандидат. Он је, једно време, уређивао и лист „Таково“, који је излазио у Горњем Милановцу. У овој вароши је, иначе, 1904. године основано Радничко друштво, па организација Српске социјалдемократске партије. Тада су, у штрајку, опанчарски радници успели да им се скрати предуго радно време. У организацији ССДП одгајени су и неки истакнути политички борци и револуционари, међу којима је био и Драгомир Дражевић, учесник оба светска рата и народни херој Југославије. У првој деценији XX века у Горњем Милановцу радили су и синдикални пододбори. Најјачи је био Пододбор опанчарских радника. Све ове организације окупљале су истинске борце против угњетавања, напредне занатлије, људе који су се самоучки образовали и имали јасне видике борбе радничке класе за своја права.

Прве еоцијалистичке идеје продрле су у Драгачево под утицајем дела Светозара Марковића, у чијој је „Јавности“ сарађивао и Ранко Тајсић из Пухова, истакнути радикалски првак. Касније су овде најачко ширене идеје Васе Пелагића, који је на посланичким изборима 1890. године у Вичи, рецимо, имао огромну већину гласова. Група Драгачеваца (Јеврем Обренић Диоген из Пшаника и Илија Константиновић из Виче) били су 1892. године, заједно са Драгишом Лапчевићем, оснивачи Радничког друштва у Ариљу. Своја социјалистичка опредељења Обренић, Константиновић, Михаило Маричић и Сима Грандић, учитељ из Виче, показали су 1896. године, када су београдским радницима упутили првомајску честитку: „Тежите, тежимо, да међу нама влада слога, братство и људска једнакост“.⁴ У селу Вирову Драгиша Лапчевић је 1905. године организовао „школу социјализма“, а потом је овде основана и организација ССДП, која је, нешто касније, деловала и у Каони, Гучи, Грабу и Зеокама. Опанчарски радници у Гучи имали су 1907. свој пододбор, који,

тијске организације и што се стварају иова упоришта. Формиране су и нове: у Бањици, па заједничка за Велереч, Сврачковце, Неваде, Прањане и Коштуниће. Месни комитет КПЈ проширивао је своју делатност на читав округ. Уствари, ради се о новом саставу овог партијског руководства, чији је секретар постао обућарски радник Момир Мошо Томић, а чланови: Војислав Пајић, столарски радник, Радојица Радосављевић, обућарски радник, и Раде Минић, обућарски радник. Појачано је ангажовање на обнављању партијских ћелија и формирању нових. Ово је учињено у Мрчајевцима, Трнави, Заблаћу, Вапи и Церови. . .

Пошто је опасност од фашизма добијала све видљивије размере после аншлуса Аустрије марта 1938. и Минхенског споразума септембра ове године, КПЈ је на ову чињеницу све наглашеније указивала. Када је Хитлерова Немачка напала на Чехословачку, партијска организација Чачка је организовала велики протестни митинг, на коме је говорио Момчило Радосављевић. Девиза је била: „Бранићемо Чешку!“ После митинга избио је сукоб с полицијом, којој је било јасно да комунисти одвајају народ од власти и добијају све више присталица, нарочито међу омладином. Овај утицај најречитије сведочи и податак да се преко 450 младих јавило у добровољце за одбрану Чехословачке.

КПЈ је непрекидно изналазила нове облике за политичко деловање. У време акције да се помогне Чехословачка, Милош Минић је на Руднику одржао значајан састанак са групом омладинаца из таковског среза. На путу према Великом Штурцу, они су најпре посетили гроб комунисте др Света Тиосављевића. Минић је тада говорио о догађајима у Чехословачкој и опасности од фашизма. У таковском срезу, затим у Прислоници и неким другим местима напредни људи, нарочито омладина, окупљали су се око задруга. У Леушићима, на пример, постојале су две задруге, у којима је партијска организација имала снажан утицај. Посебно у оној „у Чемерници“. Чланови Партије држали су основне позиције у тој задрузи: послове магационера, књиговође, благајника, снабдевача, а и у Управном одбору су преовлађивали симпатизери Партије и напредни сељаци — забележио је Радисав Недељковић. У задружном дому одржавани су партијски састанци, а на задружним скупштинама и конференцијима снажно су се чули ставови комуниста. Посебно је био активан одељак задружне омладине, који се ангажовао у унапређивању производње, у побољшавању хигијенско-здравствених прилика у селу, али и у политичком раду, који је непрекидно добијао у ширини и ширио се и у околна села. Он је започет још 1935. године и није губио у интензитету све до другог светског рата, упркос настојањима полиције да разбије омладинске редове, упркос и — хапшењима...

Партија је постајала све снажнија, организованија, идејно оспособљенија, спремна за обрачун са реакцијом. Она је ово показала у више акција, не само приликом разбијања Љотићевих зборова у Прељини 1938. и Чачку 1939, затим зборова Војка Чвркића у Чачку и Гучи. Њено деловање обухватало је све више и села, а нарочито раднике, затим напредне интелектуалце, ђаке и студенте. Створени су услови и за деловање снажнијих руководства, па је крајем 1938.

године образован Окружни комитет КПЈ за чачанеки округ. Секретар је био Момир Мошо Томић, а чланови Војислав Пајић, Раде Минић и Радојица Радосављевић, сви радници. Нешто касније, у току 1939. године, у ОК КПЈ ушли су и Милош Минић и Разуменка Петровић.

Градећи јединство народа, одвајајући га од власти и режимских партија, распаљујући револуционарне заносе, буктиње и вихоре, указујући на растућу опасност од фашизма, борећи се против беде и немаштине, против експлоатације радника, за истину и правду, партијска организација чачанског округа непрекидно је јачала. Она је организовала низ политичких скупова и акција, отворено се супротстављала режиму који је свој темељ градио и на полицији и терору. Истовремено је васпитавала читаву плејаду револуционара, који су учествовали у припремама за одбрану земље, а потом и у организовању устанка, народноослободилачког рата и револуције широм Србије. Непосредно пред рат и у устанку 1941. године партијски кадрови из Чачка обављали су веома одговорне функције у више градова Србије. Милош Минић је био секретар ОК КПЈ у Крушевцу, па инструктор Покрајинског комитета КПЈ у ваљевском крају, Чедомир Чедо Васовић најпре члан ОК КПЈ за Краљево, па секретар ОК КПЈ у Пожаревцу и политички комесар Пожаревачког НОП одреда, Милица Павловић Дара и Милосав Милосављевић — секретари ОК КПЈ у Ваљеву, Велимир Маркићевић — инструктор Покрајинског комитета КПЈ у Мајданпеку, а у устанку комесар и командант Мајданпечког НОП одреда, Миодраг Миле Йвковић — инструктор Покрајинског комитета КПЈ у шабачком крају, Гвозден Пауновић — организациони секретар ОК КПЈ у Краљеву, Мићо Радојевић — партијски радник у Љигу, Недељко Карајичић у Крушевцу, а Благоје Пауновић, нешто касније — партијски радник у Нишу и источној Србији. Десимир Јововић Чича деловао је у Краљеву, Разуменка Петровић у Куршумлији... Тако је чачански крај постао врело кадрова за Партију и револуцију. Они ће се јула 1941. године ставити на чело партијских организација и партизанских јединица. Примера ради, у ваљевском крају, где се налазио и делегат Покрајинског комитета КПЈ за Србију Милош Минић, секретар ОК КПЈ био је најпре Милосав Милосављевић, а када је он постао комесар Ваљевског НОП одреда, заменио га је чачански радник Обрад Стефановић. У овом комитету биле су и Милка Минић и Милица Павловић Дара...

У исто време, чачански крај прихватио је у своју средину, нарочито од 1937. године, истакнуте револуционаре и омогућавао им деловање.

Снага и јединство Партије и народа дошли су до пуног изражаја крајем 1938. и у наредним годинама. Окружни комитет КПЈ у Чачку предложио је, пред скупштинске изборе од 11. децембра 1938. године, да посланички кандидат буде др Драгиша Мишовић (за Чачак и трнавски срез). Покрајински комитет КПЈ за Србију сагласио се са овим предлогом. У љубићком срезу кандидат је био инжењер Милан Милошевић из Прислоннице, такође комуниста.

Кандидатура др Мишовића обављена је 30. октобра на збору у хотелу „Касина“ у Чачку. Др Мишовић је тада, поред осталог, рекао:

— Ми ћемо се борити за слободу нашег народа и да у слободној држави живи слободан и задовољан народ, а не полуропски као што је то до сада било, јер ми више волимо и саму смрт, него ли ропство, јер само је онај народ достојан да се назове културним који хоће да живи стојећи, а не да животари везан и на коленима....

Иако је раније прихватило, вођство Удружене опозиције одбило је везивање кандидатуре др Мишовића за своју земаљску листу. Уплашило се огромне популарности овог револуционара и хуманисте, члана Иницијативног одбора Странке радног народа Југославије. После свега, у дејство је ступио полицијски апарат, па је др Мишовић, после консултовања са партијским руководством, прешао у илегалност. И тада се писмима обраћао бирачима, који су му веровали. Његов утицај није био мали ни међу припадницима опозиционих грађанских партија.

Половином јануара 1939. године Покрајински комитет КПЈ организовао је долазак у Београд др Драгише Мишовића; требало је да се пријави суду. Са др Иваном Рибаром, који је имао задатак да га брани, отишао је истражном судији. Пошто је саслушан, одређен му је притвор. Поведен је, 16. јануара, на Аду Циганлију, али је на Чукарици инсцениран судар аутомобила, у коме се налазио, и трамваја. Тиме је, уствари, требало закамуфлирати да је тешко повређен у затвору, односно полицији. Пребачен је у Општу државну болницу, где је умро, не долазећи свести.

Вест о убиству др Драгише Мишовића брзином муње прострујала је кроз Србију и чачански крај. Имала је ехо и широм Југославије. Када еу у Чачак, 19. јануара, допремљени његови посмртни

Момир Мошо Томић

Радојица Радосављевић

остаци, сачекала их је огромна маса света. На посмртним плакатимл писало је да је покојник пао као жртва „у борби за демократију, мир, хлеб и слободу“. Сахрана је обављена сутрадан, у присуству преко 15.000 људи из читаве Србије, али и других крајева земље, који су у Чачак дошли и поред забрана и претњи полиције. Из Београда су стигли полицијски агенти да интервенишу, али су се уплашили народа и били некако по страни. Сахрану је организовала Партија. Радници су носили 60 венаца, међу којима је било и трнових, са петокракама. На високо уздигнутим тракама писало је „Своме првоборцу др Драгиши Мишовићу“. Од покојника су се опростили партијеки радници Александар Ћурчић, Божика Кривокућа, Момчило Вилимановић, Милош Т. Јовашевић, Милан Милошевић, Драгојло Дудић, Коста Стаменковић, Милојко Ћирјаковић, др Миша Пантић и низ других. Завет Партије и овог дела Србије изрекао је Момир Томић, секретар ОК КПЈ у Чачку, који је, поред осталог, нагласио:

— Заветујемо се, у име Комунистичке партије Југославије за Србију и радничке класе Србије, друже Драгиша, пред твојим гробом, у име радничке класе којој си и ти припадао, да ћемо наставити борбу до победе... Заветујемо се, драги наш Драгиша, да ћемо остати верни твојој идеали и нашем идеалу за који еи ти живот положио...¹⁹

И ова сахрана је показала да је парницу изгубио свако ко се са народом судио, како је, у опроштајном говору, нагласио Милојко Ћирјаковић, секретар ћелије КПЈ у Вирову.

Сахрана др Драгише Мишовића, члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију, по масовности и одјеку, била је једна од највећих манифестација јединства Партије и народа у време када су се олује другог светског рата злокобно надвијале над Југославију. Овако, изразито политичко обележје имали су и помени др Мишовићу, који никако нису могли да прођу без интервенције полиције. И на њима су учествовали представници опозиционих грађанских партија, на које су пресудан утицај, преко Народног фронта слободе, вршили комунисти. Овај фронт окупљао је све поштене родољубе и антифашисте, који ће се, касније, устаничке 1941. године, сврстати у партизанске јединице и народноослободилачке одборе.

Бунтовнички револуционарни немири захватили су све снажније и радничку и средњошколску омладину. Нарочито су били карактеристични за ученике Чачанске гимназије. Млади су се окупљали и на сахранама (рецимо гимназијалца Стевице Јаковљевића) да би показали своје немирење са друштвено-економским и политичким приликама у земљи. Масовно су револуционарни занос исказивали у Ђачкој дружини „Рајић“, у спортским и културним екипама, на састајалиштима у граду и код кабине „Младост“ на Западној Морави. Одлазили су у села, узвикивали комунистичке покличе на зборовима, исписивали борбене и револуционарне пароле по градским кућама и улицама...

Омладинско руководство постојало је у Чачку од 1937. године. Организовао га је Милош Минић. У њему су били: Мићо Радојевић, кројачки радник (секретар), Антон Сенеш, техничар, Душан Ђорђевић, столарски радник, Нада Божићевић, радница, и Радослав Раде

Азањац, ученик Чачанеке гимназије. Руководство је окупљало омладину у кружоке и читалачке групе. Најпре је читана напредна литература: „Како се калио челик“, „Мати“, „На западу ништа ново“, а касније — партијски леци, „Историја СКП(б)“ и историјат КПЈ. Скојевска организација инсистирала је да се што више омладине окупи у Културно-уметничком друштву „Абрашевић“, у спортским друштвима и организацијама, Уједињеној књијници и читаоници, коју су једно време у својим рукама држали комунисти. Младима су импоновали старији другови — спортисти. Јер, Ратко Митровић је био популаран као голман „Борца“, а фудбалери су били и истакнути комунисти, попут Милоша Минића, или скојевци — Милан Бато Јанковић, Милорад Станишић, Милован Минић, Добросав Милетић, Мирољуб Нешковић Жацо, Драган Митровић, Јован Маринковић, Александар Кнежевић и неки други.

За младе скојевце није било препрека. Писали су протестне пароле по зградама и улицама, пркосили полицији, указивали на тешкоће и проблеме, манифестовали своје комунистичко и антифашистичко расположење на сваком месту: у индустријским и занатлијским радионицама, на часовима и одморима у школи, на културним, забавним и спортским приредбама, на шеталиштима, у парковима и на плажама. Из њихових редова Партија је јачала своје редове. Организована су и нова руководства. Тако је у септембру 1939. године, после Окружног, изабран и Месни комитет КПЈ у Чачку. Секретар је био радник Раде Минић, а чланови Милка Минић, Ратко Петровић и Срећко Кузмановић; једно време и Мићо Радојевић. Услед прогона, Момир Томић, секретар ОК КПЈ, морао је три месеца 1939. године да буде у илегалности. Провео је и 25 дана на партијском^{КУРСУ} У Макарској, који је организовао ЦК КПЈ.

У току припрема за Пету земаљску конференцију КПЈ 1940. године одржане су окружне и обласне партијске конференције. У раду Обласне конференције на Црном Врху код Јагодине из партијске организације чачанског округа учествовали су Момир Томић, Раде Минић, Ратко Митровић, сви из Чачка, и ЈБубинко Пајић, земљорадник из Вирова.

У пролеће 1940. године, у Кулиновцима код Чачка, одржана је Окружна партијска конференција, на којој је поднесен извештај о стању и развоју партијске организације, која је била међу најјачим у Србији. Ово је свакако знао и начелник среза трнавског, који је, почетком 1940. године, упозоравао своје претпостављене: „Чачак је главни комунистички центар“. На конференцији у Кулиновцима у Пленум ОК КПЈ изабрани су: Момир Томић, радник из Чачка, Радослав Раде Минић, радник из Чачка, Радојица Радосављевић, радник из Чачка, Недељко Караичић, радник из Чачка, Ратко Митровић, студент из Чачка, Момчило Моле Радосављевић, правник из Чачка, Милутин Стојић, земљорадник из Бањице, Радован Јовановић, радник из Прељине, Радисав Недељковић, земљорадник из Леушића, и Љубиша Тодоровић, земљорадник из Вирова. У Биро (секретаријат) ушли су: Томић, Минић, Радојица Радосављевић, Митровић, Моле Радосављевић, Караичић и Стојић. За секретара је изабран Момир Мошо Томић. Он и Љубиша Тодоровић бирани су и за делегате По-

крајинске партијске конференције, а Томић је, потом, био и делегат Пете земаљске конференције КПЈ и изабран за кандидата за члана ЦК КПЈ, што је још један доказ снаге партијске организације чачанског округа. У то време ова организација имала је око 200 чланова, а скојевска и више. Партија је, међутим, и даље снажена: у чачанском Војно-техничком заводу формирана су три одељења, у Трнави — две ћелије. Нове ћелије, после свестраних припрема и запаженог политичког рада међу најактивнијим омладинцима, образоване су и у драгачевским селима Дучаловићи и Лопаш.

У овом периоду организован је и низ штрајкова, на чијем челу су били комунисти. После штрајка у Фабрици хартије у Чачку^ када је полиција брутално поступала, Месни комитет КПЈ издао је проглас, штампан као летак, који је растуран у ноћи између 13. и 14. јула. У њему се, поред осталог, каже:

„ПРИСТАЛИЦЕ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА!

Пред вашим очима полиција у Чачку са среским начелником Томићем, подначелником Франићем и водником Цидићем, а по налогу буржоаске пљачкашке и национално издајничке владе Цветковић — Мачек — Корошец, врши нечувена насиља над радницима...

Од децембра прошле године се затвори у Чачку не празне. Изрећи казну од 15 или 30 дана затвора, па и неколико пута по 30, то је за полицијске шефове лакше него попити чашу воде...

Врхунац злочина и насиља извршила је полиција над штрајкачима Фабрике хартије. Као што је познато радници ове фабрике ступили су у овај штрајк ради повишице и уређења других радних односа. Од почетка штрајка полиција је стала на страну послодавца и за његов рачун почела да прогони раднике. Већ првог дана су жандарми једном раднику разбили главу...

Најпосле, кад све то није могло да сломи штрајкаче, полиција је седмог дана штрајка довела жандарме из околине и са 80 њих успела једног јутра да похпси све штрајкачке страже. У свему је тога јутра ухапсила око 50—55 радника и одмах изрекла казну затвором и прогонством...

Радници и раднице Чачка, у борби за веће парче хлеба, у борби за мир и слободу читавог народа ви сте дали огромне жртве. Не жалите за тим и не дајте се заплашити садашњим терором. Шака богаташа и њихови плаћеници не могу победити народ...²⁰

После овог штрајка партијска организација Чачка је тражила прилику за масовну протестну демонстрацију против режима. Као повод имала је да послужи, 1. септембра, годишњица од почетка другог светског рата. Ипак, протестни скуп је померен за 11. септембар, када се на традиционалном вашару окупља велика маса света из читавог краја. Припреме је извршио Окружни комитет КПЈ. Предвече, тога дана, ка Великој пијаци, појавила се група младића, носећи транспаренте на којима је писало: „Доле влада Цветковић — Мачек“, „Доле ненародни режим!“, „Хоћемо владу радника и сељака!“, „Хоћемо савез са Совјетском Русијом!“ Народу се обратио Бата Јанковић, који је осудио владу Цветковић — Мачек због настављања профашистичке политике др Милана Стојадиновића, због шпекулација, терора, скупоће, због равнодушности над претњама земљи од фашистичких сила. Јанковићеве речи су учесници скупа одобравали, а потом, певајући песму „Падај, сило и неправдо“, отишли ка Вашаришту, где их је дочекао кордон жандарма. Дошло је и до сукоба, па се

поворка разишла. Командир Жандармеријске станице из Чачка известио је своје претпостављене:

„11. септембра 1940. године између 18 и 19 часова у граду Чачку, среза трнавског, једна група екстремних елемената — студената, ђака и радника, која се увукла неопажено међу многобројне сељаке, пошто се одржавао овог дана велики вашар, приредила је непримећено на пијаци манифестације Совјетској Русији, које су организовали и предводили Митровић Ратко, Јанковић Милан, студенти из Чачка, Минић Милка и Петровић Разуменка, филозофи из Чачка, са другима”.^{20a}

Полиција је углавном без успеха трагала за организаторима оваквих и сличних акција комуниста и скојеваца. Комунисти су се били прекалили у условима илегалног деловања, па су постали снага од које је режим све више зазирао.

Партија је стварала упоришта и међу мобилисаним војницима. Тако је 1940. године формирана партијска ћелија у 72. пуку у Горњем Милановцу, која је имала шест чланова: Милосав Милосављевић, секретар, Предраг Шутић, Миодраг Јаковљевић, Велисав Васиљић и још два друга. Партијски рад организован је и у 58. пешадијском пуку у Чачку, где су се посебно ангажовали — одржавајући везу са члановима Окружног комитета КПЈ — Радул Плазинић и Драгиша Голубовић.

Ново окупљање значајнијих домета било је 20. октобра 1940. године, приликом откривања споменика др Драгиши Мишовићу. На ову комеморативну свечаност од Покрајинског комитета КПЈ за Србију обавештене су неке окружне партијске организације — да би упутиле своје делегате. После верског обреда, говорио је члан ОК КПЈ Момчило Радосављевић. Полиција је интервенисала. Зачули су се повици: „Слава Мишовићу!”, „Доле крвава влада!”, „Живео савез са Совјетима!” Учесници су се разишли, али су се поново окупили у Чачку. У граду су тада изведене протестне манифестације. Полиција је уноћ извршила хапшење организатора. Неколико комуниста је кажњено затвором. Они су у затвору демонстрирали, певали борбене револуционарне песме и узвикивали пароле, па су у затвор Среског начелства у Прелини пребачени: Ратко Митровић, Раде Минић, Момчило Вилимановић, Вера Ђокић и Ружица Матић. Пуштени су тек по издржаној казни.

На специфичан начин, исписивањем борбених парола, у Чачку је 7. новембра организована прослава годишњице октобарске социјалистичке револуције у Русији. И ово је потврдило, још једном, све већу снагу партијске организације, која је тада у чачанском округу имала преко 250 чланова.

У снажну организацију израстао је и СКОЈ.

Крајем 1940. године формиран је и Окружни комитет СКОЈ-а. Секретар је био Видосав Колаковић, студент, а чланови: Ружица Ружа Матић, свршена ученица гимназије, Миодраг Мици Савић, радник из Вапе, Александар Савић, земљорадник из Трбушана, Вукосав Козодер, земљорадник из Трбушана, и Милосав Лукић, ђак из Доње Горевнице, који је примљен и у КПЈ.

Осећајући да долазе судбоносни догађаји, изражавајући опште расположење комуниста овог краја, Радојица Радосављевић, члан

Окружног комитета КПЈ, поелао је уочи божићних празника 1941. године „честитке“ водећим реакционарима у граду Чачку (среском начелнику, командиру Жандармеријске станице и „зборашу“ — свештенику Драгутину Булићу Булији) са визионарском поруком:

„Сретан вам последњи Божић у капиталистичкој Југославији“.²¹

Тај Божић је у Чачку „освануо“ са исписаним паролама на градским здањима, па и војној касарни: „Живела Комунистичка партија Југославије!“

Низ акција организовала је Партија широм чачанског округа, посебно политички делујући међу младима у стрељачким дружинама, културним екипама, књижницама и читаоницама, у задружним организацијама: разбијање зборових реакционарних партија, исписивање парола са револуционарном садржином, ширење комунистичких летака и забрањене литературе. На овим задацима посебно су били ангажовани чланови партијских ћелија у Горњем Милановцу, Леушићима, Вирову, Дучаловићима, Трнави, Вапи и другим селима, нарочито онима у којима су радили напредни учитељи—комунисти. Они су око себе окупљали младе људе, давали им на читање напредну литературу и тумачили им противуречности капиталистичког система, уједно указујући им да излаз из тешкоћа види само Комунистичка партија Југославије, нудећи борбу за ново друштво, друштво једнакости, истине и правде.

Снага Комунистичке партије Југославије, коју је од 1937. године предводио Јосип Броз Тито, дошла је до пуног изражаја и првих месеци 1941. године.

На вест да је Југославија приступила Тројном пакту, организоване су, под утицајем комуниста, демонстрације у Чачку, Горњем Милановцу и Гучи. Гнушање и револт због оваквог чина издајничке владе Цветковић — Мачек изражавали су и сељаци у својим општинама. Ако се ово зна, онда је и разумљиво што је са олакшањем

Демонстрације у Чачку 27. марта 1941.

примљено еазнање да је оборена капитулантска влада 27. марта. У Чачку је, забележили су хроничари, кључало од одушевљења:

„Радници су напустили радионице, чиновници канцеларије, у гимназији су прекинути часови, сељаци су оставили на пијаци своје торбе и корпе, домаћице су прекинуле посао у кући... Све се слило у узбуркану радосну поворку, у громогласни поклик. Од центра поворка је у тријумфалном расположењу пошла према парку и Бедему. Развијене су државне тробојне заставе, запевана је химна „Хеј Словени“, одјекивали су пркосно-борбени поклици: „Боље рат — него пакт!“, „Боље гроб — него роб!“, „Доле срамни издајници“. Учествовало је око 5.000 људи...²²

Слично је било и у Горњем Милановцу. У Гучи су антифашистичко расположење изразили, у манифестацијама, и ђаци. У Мрчајевцима, на Руднику и другим местима јавно је манифестована радост што је одбачено приступање Југославије Тројном пакту, али се међу људима осећала и зебња, јер је постало јасно да је рат неизбежан.

Генерални секретар КПЈ Јосип Броз Тито одржао је 29. марта састанак са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију у Београду, уз присуство секретара окружних комитета са територије Србије. Пошто је дао оцену међународне ситуације и прилика у земљи, он је, према сећању Петра Стамболића, рекао да се „комунисти морају одазвати мобилизацији у циљу припремања народа на отпор, јачања борбеног духа у војсци и народу, борбе против пете колоне“. Пошто ће „будући рат за народе Југославије бити одбрамбени и праведни“, како је истакао, дужност је свих патриота да се одазову позиву за одбрану земље, у чему комунисти треба да предњаче.²³ Секретар ОК КПЈ за Чачак Момир Томић већ је био мобилисан, па је његову функцију преузео Раде Минић. Мобилизацијеки позив стигао је и организационом секретару ОК КПЈ Ратку Митровићу. Ипак, партијски редови у чачанском округу су се збијали. Комунисти су имали пуно поверење народа. Народнофронтовско деловање КПЈ у Чачку и околини у годинама које су прошле било је, видело се, плодотворно. Њено антифашистичко опредељење и снага постали су ослонац и уверење да ће, и у условима капитулације земље, борба бити настављена. За ту борбу партијска организација чачанског округа калдила се у окршајима са буржоазијом, на политичким скуповима, у штрајковима, у придобијању најширих народних радних маса за политику чије оживотворење значи стварање новог економског поретка и праведнијег друштвеног и политичког система. Користећи и легалне облике окупљања грађана, нарочито младих — у књижицама и читаоницама, задругама и културним екипама, фудбалским и стрељачким тимовима и дружинама, хуманитарним и друштвеним организацијама, новинским редакцијама и народним свечаностима — Партија је своје редове непрекидно снажила и револуционарно челичила, а из Савеза комунистичке омладине Југославије, који је био врело нових кадрова, обезбеђивала младалачки ентузијазам и на делу, не само у примерима наведеним у овој књизи, непрекидно доказивала да је она снага која је спремна да поведе народ кроз драматичне и бурне догађаје — кроз народноослободилачки рат и револуцију. Њено потврђено антифашистичко опредељење прихватили су

сви родољуби и антифашисти, сви поштени и добронамерни људи чачанског краја, као, уосталом, и читаве наше земље.

Своју снагу и своја опредељења партијска организација чачанског округа најбоље ће доказати и осведочити већ у 1941. години...

АПРИЛСКИ СЛОМ СТАРЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Фашистичка оружана агресија на Југославију отпочела је 6. априла 1941. године бомбардовањем Београда, Куманова, Ниша, Загреба, Брежица, ЈБубљане. ..

Већ око 6,30 часова, на Београд су се обрушила 484 фашистичка бомбардера, у пратњи 250 ловачких авиона. Град је претрпео тешке губитке. Поред огромних разарања, погинуло је око 12.000 људи, а још више рањено. Непријатељ је ваздухопловним ударима нанео велике људске и материјалне губитке и низу других југословенских градова. Истовремено је уследио и стратегијски концентрични офанзивни напад немачких, италијанских и мађарских мотомеханизованих, тенковских, пешадијских и оклопних снага. Радило се о 6. и 12. немачкој, 2. и 9. италијанској армији и једном мађарском корпусу.

Увертиру општем концентричном нападу на Југославију са територије готово свих суседних држава (осим Грчке) представљао је један непријатељски препад ноћу између 5. и 6. априла, када је немачка борбена група „Бердап“ заузела Сипски канал и теснац на Бердапу, да би осигурала овај важан пролаз.

Југословенска војска имала је 27. марта 1941. године око 600.000 војника. Могла је да мобилише око 1.200.000 људи за оперативну и око 500.000 за резервну војску.

Међутим, пошто је тек 30. марта наређено да тајна мобилизација почне 3. априла, а општа објављена 7. априла, рат је југословенску војску затекао у фази мобилизације и концентрације. Однос снага у југоисточној Европи био је у корист сила Осовине: 83 немачке, италијанске и мађарске дивизије, веће ватрене моћи, према 54 југословенске, грчке и британске. Однос у ваздухопловним снагама изразито је био у корист фашистичких агресора.

У фази краткотрајног априлског рата КПЈ је дала директиву чланству да у случају капитулације Југословенске војске не предају оружје непријатељу и да не дозволе да буду заробљени.

Народ је желео да брани земљу и био спреман на жртве. По селима чачанског краја одјекивале су пркосно-поносне патриотске песме. ЈБуди су, истовремено, са зебњом у срцу осећали да се подмукло, али сигурно, приближава сурова стварност капитулације земље. Ова зебња се осећала и онда када су проношене произвољне вести о томе како, наводно, снаге Југословенске војске напредују према Софији, Будимпешти и Скадру, помешане са гласинама петоколонаша и смутљиваца „да се нико не може одупрети немачкој сили“ и да је непотребно „узалуд гинути“. Посебно су ширене вести да 58. пешадијски пук, који је пред сам рат био лоциран у Чачку, „надире ка Софији“, што је била само пуста жеља патриотски расположених грађана. Можда и смишљена дезинформација петоколонаша?²⁴